Скорик Т.

Емоційна компетентність як необхідна складова професійної успішності сучасного вчителя

Ключові слова: компетентність, професійна компетентність, емоційна компетентність, професійна успішність, емоційний інтелект.

Key words: competence, professional competence, emotional competence, professional success, emotional intelligence.

Провідною умовою професійної успішності сучасні дослідження визначають професійну компетентність. У педагогічній літературі професійну компетентність розглядають як сукупність професійних, особистісних якостей і здібностей, що забезпечують ефективність здійснення професійної діяльності (А.Бєлкін, С. Молчанов, В. Нестеров, М. Харитонова та ін.).

Професійна компетентність є критерієм ефективності професійної діяльності фахівця, яка повинна бути сформована в процесі навчання, але водночас компетентність є фактором особистісним, на ній базується відчуття власної професійної спроможності, впевненості і, як наслідок – успішності [5].

Сутністю професійної компетентності є здатність особистості вирішувати актуальні та перспективні професійні задачі, усвідомлювати соціальну значущість і особистісну відповідальність за результати професійної діяльності, проявляти потребу в постійному самовдосконаленні та спрямованість на професійну успішність.

Професійна компетентність має комплексний характер, поєднує функціонально-операційні та особистісні характеристики фахівця, які забезпечують його ефективність, конкурентоспроможність та впевненість у собі як професіоналі.

Більшість дослідників при аналізі складових професійної компетентності виділяють предметну, комунікативну, професійну, моральну, інформаційну та соціальну складові. При моделюванні професійної компетентності поєднують особистісні якості працівника не тільки зі специфікою професійних задач, а також і з особливостями професійної взаємодії, формами організації праці та задачами, що виходять за рамки професії, але суттєво впливають на професійну успішність [9,с.9]. Модель складових професійної компетентності І.Зимньої представляє єдність, послідовність та динаміку таких понять як «інтелектуальні здібності», «особистісні властивості», «професійно-особистісні якості», де якість виступає характеристикою, що формується та є мірою відповідності її прояву до певного еталону [8].

Серед компонентних характеристик професійної компетентності вчителя важливості набуває його емоційна компетентність, так як так як емоційний компонент пронизує всі сфери його діяльності вчителя і впливає на її якість та результативність. Можна припустити, що саме емоційна компетентність вчителя, виступаючи особистісною характеристикою, може бути тією

об’єднуючою ланкою, що безпосередньо впливає на інтелектуальні здібності та професійно-особистісні якості та є мірою вияву професійної успішності вчителя. У педагогічній діяльності професійна успішність визначається рівнем професійної майстерності педагога.

Відомий вчений і педагог І.А.Зязюн визначає педагогічну майстерність як «комплекс властивостей особистості, що забезпечує самоорганізацію високого рівня професійної діяльності на рефлексивній основі» [15]. Складниками педагогічної майстерності є гуманістична спрямованість вчителя, професійна компетентність, педагогічна техніка та педагогічні здібності. Майстерність вчителя – інтегративне поняття, це синтез знань,досвіду та особистісних якостей. Серед ключових показників педагогічної майстерності визначають здатність до ефективної педагогічної взаємодії у процесі комунікації, емоційну стабільність та здатність до саморегуляції внутрішнього самопочуття тощо. Пропоновані показники напряму залежні від емоційної компетентності вчителя, його емоційного інтелекту.

Вперше сутність емоційної компетентності було розкрито у роботах американського психолога Д.Гоулмана. Він зазначає, що емоційна компетентність включає дві складові: особистісну компетентність, куди входять розуміння себе, саморегуляція та мотивація, і соціальну компетентність, яка охоплює емпатію та соціальні навички [6]:

- розуміння себе - це усвідомлення власних станів, переваг, ресурсів та інтуїції: емоційне розуміння себе (розуміння власних емоцій та їх наслідків); адекватна самооцінка (знання власних сил та меж); упевненість у собі, правильна оцінка власних достоїнств та здібностей;
- саморегуляція – управління власними внутрішніми станами, імпульсами та ресурсами: самоконтроль, контроль над емоціями та станами, відповідальність за свої дії, пристосованість (гнучкість за необхідності змін); відкритість новому, готовність працювати з новою інформацією та новими підходами;
- мотивація – сукупність мотивів, які спрямовують чи полегшують досягнення цілей: мотиви досягнення (прагнення до поліпшення чи вдосконалення); мотиви обов’язку (відданість цілям групи чи організації); мотиви ініціатив (готовність використовувати всі можливості завзятість та наполегливість у досягненні мети);
- емпатія – чутливість до почуттів, потреб та турбот інших: розуміння інших (сприйнятливість до почуттів та поглядів інших, активний інтерес до їх турбот); сприяння розвиткові інших (сприйнятливість до потреб інших людей, підтримка їхніх здібностей); орієнтація на задоволення потреб інших;
- соціальні навички – здатність до ефективної взаємодії з іншими: володіння тактиками переконання та комунікації (відкрите сприйняття та переконливий зворотній зв’язок); розв’язання конфліктів (обговорення та розв’язання суперечностей); лідерство (надихання та управління індивідами і групами); каналізація змін (ініціювання чи управління змінами); створення зв’язків (формування взаємовідносин); співробітництво та кооперація (спільна робота заради спільної мети); здатність працювати в команді (забезпечення групової взаємодії в досягненні спільної мети) [6, с.51].

Р. Бар-Он поєднує емоційну та соціальну компетентність у єдине утворення та пропонує наступну його структуру: внутрішньоособистісний складник, тобто самоповага, емоційна самосвідомість, впевненість у собі, незалежність і самореалізація, та міжособистісний складник, до якого входить емпатія, соціальна відповідальність і міжособистісні відносини; керування стресом, тобто стійкість до стресу, керування імпульсами; адаптивність, як зв'язок з реальністю, гнучкість і вміння вирішувати задачі; загальний настрій: оптимізм і щастя [4, с. 24].

Керолін Саарні розглядає емоційну компетентність як сукупність наступних здібностей:

- здатність до усвідомлення власних емоційних станів;
- здатність розпізнавати емоції інших людей;
- здатність використовувати словник емоцій та форми вираження, прийняті в даній культурі;
- здатність симпатичного та емпатичного включення в переживання інших людей;
- здатність розуміти, що внутрішній емоційний стан не обов'язково відповідає зовнішньому вираженню як у самого індивіда, так і в інших людей, а на більш зрілих стадіях – здатність розуміти, як вираження власних емоцій впливає на інших, і враховувати це у власній поведінці;;
- здатність справлятися зі своїми негативними переживаннями, використовуючи стратегії саморегуляції, які мінімізують інтенсивність або тривалість таких переживань (знімають «тяжкість переживання»);
- здатність до усвідомлення того, що структура або характер взаємовідносин великою мірою визначається тим, яким чином емоції виражаються у взаємовідносинах: безпосередністю, достовірністю прояву, емоційною взаємністю або симетрією у взаємовідносинах;
- здатність бути емоційно адекватним, тобто розуміти власні емоції, якими б унікальними або культурно детермінованими вони не були, і відповідати власним уявленням про власний емоційний баланс [цит по:1, с. 81].

При аналізі складових емоційної компетентності О.Французова в виділяє самосвідомість як головний елемент емоційної компетентності, так як людина з високим ступенем самосвідомості, на її думку, знає свої сильні і слабкі сторони і вміє усвідомлювати свої емоції. Наступні складові - самоконтроль (саморегуляція) є наслідком самосвідомості, а емпатія і комунікабельність (навички відносин) – відносяться до здатності людини керувати взаємовідносинами з іншими [19, с. 112].

Отож, емоційна компетентність – це комплексна характеристика особистості, що є результатом прояву її емоційного інтелекту та виявляється як здатність до адекватної рефлексії, саморегуляції, прояву емпатії та відповідної соціальної взаємодії. Емоційна компетентність розуміється як готовність і здатність людини вчасно ідентифікувати та усвідомлювати власні емоції та визначати потреби, які їх продукують; емпатійно розуміти емоції та потреби інших та адекватно реагувати на них; скеровувати емоційні реакції, як

власні, так і інших людей, на допомогу, а не руйнацію; здатність до звільнення від негативних емоцій та заміщення їх адекватними ситуаціям реакціям.

Вітчизняні вчені визначають емоційну компетентність як "мотиваційно-енергетичний ресурс" особистості, що виявляє себе як чинник та показник розвитку особистості, її психологічного благополуччя та психічного здоров'я [13]; як «вміння усвідомлювати свої емоції і емоції партнера по спілкуванню, аналізувати їх і управляти ними з метою вибору найбільш ефективної поведінки в конкретній ситуації» [19, с. 115].

Емоційну компетентність педагога характеризують як цілісне особистісне утворення, представлене багатством емоційного досвіду, як володіння системою механізмів управління власними емоційними станами та емоційним відгуком, педагогічною доцільністю прояву емоцій, прагненням до вдосконалення емоційного досвіду на основі рефлексії [10, с. 57].

У структурі емоційної компетентності вчителя дослідники виділяють такі складові: володіння питаннями теорії емоцій і їх ролі в процесі навчання; уміння управляти власними емоціями і визначати характер емоційних станів учня, співпереживати йому і використовувати це не в своїх, а в його інтересах,тобто проявляти емпатію; уміння прогнозувати емоційний стан учнів і керувати ним, використовуючи при цьому відповідні стратегії навчання, що дозволяють знижувати негативні емоцій учнів (страх, заздрість, злість і т.п.), а також стимулювати і підтримувати позитивні емоції (симпатію, радість, задоволення і т.п.), що забезпечує інтенсивність засвоєння навчального матеріалу; здатність створення сприятливого емоційного клімату навчання, забезпечення якого можливо за умови реалізації перших трьох складових [3,с. 10; 10]. Не манш важливим компонентом емоційної компетентності вчителя є здатність керувати власним самопочуттям, проявляти стійкість до стресу та вміння спрямовувати емоції на допомогу засобам педагогічного впливу. Така здатність допоможе краще розуміти себе та налагодити ефективну взаємодію з учасниками освітнього процесу (учнями, вчителями, адміністрацією школи, батьками).

За такого підходу постає питання щодо важливості формування емоційної компетентності майбутнього вчителя як показника його професійної ефективності та успішності у процесі професійної підготовки. Вчитель має усвідомлювати важливість та роль емоцій у процесі навчання та засвоєння інформації, вплив емоційних реакції на учбову мотивацію та діяльність. Емоції включені до всіх психічних станів людини та впливають на будь-які прояви активності, в тому числі й учбової та професійної. Вони виступають з'єднуючою ланкою між інтелектуальним, моральним і духовним становленням особистості, тобто формують особистісно-типологічну характеристику вчителя, визначають його емоційний інтелект. Широкий спектр наших емоцій (радість, подив, захоплення, страх, гнів, сум, тривога, спокій тощо) вказує на значні можливості емоційної компетентності, вияву експресивності у взаємодії з іншими. Здатність вчителя до використання емоційного інтелекту у викладацькій діяльності є суттєвим у підвищенні впливовості навчально-виховних дій вчителя. Учні завжди «зчитують» емоції, які вчитель проявляє у

мовленні, міміці та пластиці. Ці емоції більш переконливі, ніж будь-яке змістове наповнення інформації, яку пропонує вчитель, так як діють на емоційно-почуттєвий світ дітей і пробуджують мислення та інтерес до представленої інформації.

Від того, якою буде взаємодія «вчитель-учень» в емоційному плані, залежить результативність освітнього процесу, а отже і успішність діяльності вчителя. Якщо педагог переживає позитивні емоції, то він позитивно налаштований до педагогічної взаємодії,створює відповідне емоційне поле освітнього простору, в якому діти почувають себе комфортно та безпечно, хочуть висловлюватися та проявляти себе. Вважаємо, що емоційна компетентність вчителя – це здатність до усвідомлення почуттів як своїх так і інших: їх ідентифікація, сила та напруженість, модальність, причини та потреби, що їх спонукають; здатність висловлювати почуття в соціально прийнятній формі («Я-висловлювання»); здатність адекватно проявляти емоції та почуття відповідно ситуації та пропонованим умовам; здатність управляти своєю поведінкою та емоційними реакціями; здатність розпізнавати та приймати емоції та потреби інших, адекватно реагувати на них; здатність використовувати почуття задля самодопомоги а не руйнації чи маніпуляції.

Сформована емоційна компетентність передбачає знання та розуміння змісту та ролі емоцій у системі емоційно-вольової сфери особистості, характеристик емоційного інтелекту та особливостей його впливу на професійну компетентність вчителя; розуміння емпатії вчителя як інтегральної складової професійної діяльності; здатність використовувати емоційну забарвленість мовлення та невербальних засобів впливу в освітньому процесі, моделювати емоційну взаємодію відповідно до навчальних потреб учасників освітнього процесу.

Отже, удосконалення емоційної компетентності, наповнення змісту професійної підготовки емоційним компонентом, вироблення у вчителів здатностей до емоційного саморозвитку, самозбагачення світу переживань – важлива умова їхньої професійної спроможності. Проте, емоційна компетентність – це й особистісний компонент, так як включення в сферу особистісних емоційних переживань емоцій інших людей вимагає підвищення рівня управління і контролю, морально-етичного регулювання їх прояву.

Шлях розвитку емоційної компетентності вчителя пролягає через розвиток його емоційного інтелекту, який розуміють як «сукупність не когнітивних (емоційних і соціальних) здібностей, знань і умінь, що впливають на можливість індивіда успішно відповідати вимогам навколишнього середовища і протистояти його тиску » [11]. Термін „емоційний інтелект” став відомим після виходу роботи Д.Гоулмана „Емоційний інтелект” (1995 р.), синонімічно до цього поняття Д.Гоулман використовував поняття „емоційна компетентність”.

Для майбутнього вчителя розвинений емоційний інтелект набуває тим більшої важливості, оскільки впливає на правильну вибудову взаємодії із дітьми, колегами та батьками, що є для більшості молодих вчителів неабиякою проблемою. Окрім цього, емоційний інтелект впливає на комунікацію та стиль

поведінки у проблемних та кризових ситуаціях, так як при розвиненому емоційний інтелект проявляється висока здатність до емпатії та рефлексії.

Виступаючи мобілізуючою ланкою особистісних, соціальних, спеціальних та індивідуальних компетентностей, емоційний інтелект є необхідною передумовою та складником професійної успішності вчителя. Емоційна компетентність як показник емоційного інтелекту сприяє підвищенню адаптивних здібностей індивіда, гармонійній взаємодії із оточуючим світом, особистісному розвитку, життєвому успіху загалом.

Більшість дослідників підтримують позицію Д.Гоулмана [7] щодо можливості розвитку емоційного інтелекту аж до середини життя, на противагу думки Д.Майєра [11] про те, що це малоймовірно, оскільки це відносно стійка здібність. Д.Гоулман наголошує, що емоційний розвиток полягає у розвитку таких здібностей, як самоконтроль, завзяття і наполегливість, а також уміння мотивувати свої дії [7].

М.Рейнолдс пропонує, задля того, щоб стати емоційно компетентним, необхідно займатися техніками, які допоможуть жити справжнім моментом; ідентифікувати свої емоції; визначати джерело емоцій; уміти вибрати найбільш відповідний тип реакції [16, с. 22].

Значна увага розвитку емоційної компетентності та емоційного інтелекту приділяється й вітчизняними науковцями. Так, І. Матійків аналізуючи емоційна компетентність фахівця сфери «людина-людина» зазначає, що її сутність полягає в усвідомленій готовності до реалізації емоційних компетенцій, необхідних для ефективного здійснення професійної діяльності та вирішення соціальних завдань. Науковець пропонує тренінг розвитку емоційної компетентності, який сприятиме не тільки створенню психологічних умов для підвищення емоційної культури, а й формуванню професійної спрямованості, позитивного ставлення до майбутньої професії, підвищенню креативності та життєвої компетентності особистості. Тренінг спрямований на розвиток умінь розуміти емоції, управляти ними, використовувати для досягнення успіхів у різних сферах життєдіяльності, професійному й особистісному розвитку [с.18]. Такий тренінг може бути успішно використаний для майбутніх учителів.

І.Андрєєва вважає, що найбільш продуктивними методами розвитку емоційного інтелекту є гра (дидактичні та рольові), арт-терапія, психогімнастика, дискусійні та проблемні методи, демонстрації, проектування [2].

Як зазначає О.Новак, основні засоби тренінгової роботи спрямовані на розвиток рефлексії та перцепції – осмислення власних переживань та переживань інших у процесі комунікативної взаємодії [12,с. 42]. Серед основних завдань тренінгових занять автор, посилаючись на «Програму тренінгу емоційного інтелекту» А.Капацини, виділяє наступні:

- навчитися розпізнавати та усвідомлювати емоції (свої та інших);
- визначити власні успішні стратегії само мотивації;
- встановлювати та підтримувати позитивні міжособистісні комунікації;
- оволодіти засобами ефективного управління стресом;
- діагностувати і долати конфлікти;

- виявляти і усвідомлювати можливі причини неефективності у роботі;
- визначати потенціал кожного учасника взаємодії;
- навчитися управляти своїми емоційними станами та формами їх прояву [там же].

На нашу думку, одним із ефективних шляхів реалізації означених завдань може прислугуватися опанування методикою ненасильницького спілкування Маршала Розенберга [17]. Сутність цього методу полягає у використанні емоційного інтелекту у налагодженні комунікативної взаємодії. Ненасильницька комунікація передбачає послідовну реалізацію чотирьох кроків спілкування: безоціночне спостереження, ідентифікація емоцій та почуттів, визначення потреб та висловлення прохання:

- «Коли я бачу (чую)..»
- «Я відчуваю..»
- «Тому що для мене важливо…»
- «Чи не можеш ти … (як ти дивишся на те, щоб…)».

Для вчителя володіння методом ненасильницького спілкування- це невичерпне джерело можливостей – від врегулювання конфліктів до встановлення партнерської комунікації у системі «вчитель- учень», «вчитель-адміністрація», «вчитель –педагогічний колектив», «вчитель- батьки», а також можливість навчити учнів опанувати методикою ННС.

Ще одним зі шляхів ефективного розвитку емоційної компетентності вчителя є залучення до мистецтва: сприймання творів мистецтва та мистецької діяльності. Перш за все це пов’язано із тим, що емоційно-художнє переживання того чи іншого мистецького твору супроводжується рефлексивним сприйняттям, співвіднесенням із особистісним досвідом. Г. Падалка зазначала, що «принцип рефлексивності спрямовано на спонукання учня в процесі мистецького навчання до співвіднесення власних життєвих позицій, світоглядних установок зі змістом художніх образів, зіставлення цінностей внутрішнього життя із позиціями, відтвореними в мистецтві, співвіднесення найглибших переживань особистісного «Я» із художніми оцінками автора твору»[14] .

Мистецька рефлексія сприяє більш глибокому «зануренню» у власні почуття та переживання, усвідомлення власних психічних станів і процесів та зіставлення їх із переживаннями, які відтворив автор у мистецькому творі через художній образ. При рефлексивному сприйманні мистецьких образів у свідомості виникають питання: «Чим цей твір є значимим для мене? Що в нього є співзвучними із моїми почуттями? Чи відчував я подібні емоції у житті?» тощо. Розпізнаючи та ідентифікуючи емоції і почуття, які виражені у мистецькому творі, ми тим самим співвідносимо їх зі своїми та намагаємося їх знову пережити, що допомагає краще зрозуміти себе. А краще розуміння і прийняття себе – це ще один інструмент емоційної компетентності вчителя, який сприяє врегулюванню власного емоційного стану та самомотивації. Отже, рефлексивне сприймання мистецтва відіграє роль засобу формування емоційного досвіду та емоційної компетентності майбутніх учителів.

Якщо ж взяти до уваги педагогічні умови як цілеспрямовано створені чи використовувані обставини мистецького навчання, що забезпечують можливість досягнення його результативності, пропоновані Г.Падалкою [14, с.78],а саме: створення позитивної атмосфери навчання та досягнення діалогових засад взаємодії в навчальному процесі, то зрозуміло, що навчання мистецтву – це комфортне середовище розвитку емоційного інтелекту та засадничі принципи навчання взагалі.

У процесі розвитку емоційної компетентності майбутніх учителів особливої уваги, на нашу думку, набирає особистісно-діяльнісний підхід, відповідно до якого забезпечується спрямованість професійної освіти студентів на розвиток особистісних якостей фахівців, здатностей до ефективної педагогічної взаємодії, швидкої адаптації до нових професійних умов. Особистісно-діяльнісний підхід відображає загальні закономірності опанування студентами соціального досвіду із урахуванням індивідуальних особливостей, трактує навчання як систему певних видів діяльності, вивчення і виконання яких призводить до опанування не лише нових компетентностей, але й оволодіння новими цінностями; залучення студентів до мотивованої й різнохарактерної діяльності; інтенсифікує розвиток особистості, призводить до виникнення новоутворень в свідомості особистості у вигляді нових способів пізнання, потреб та інтересів, пізнавальних і професійних умінь тощо. Реалізація особистісно-діяльнісного підходу під час формування емоційної компетентності характеризується такими ознаками: єдність логічного й образного, емоційного й раціонального, матеріального й духовного, теоретичного й практичного. Основою для застосування особистісно-діяльнісного підходу є моделювання ситуацій професійного спілкування, коли майбутні вчителі вчаться усвідомлювати власні емоції, співпереживати емоції інших учасників педагогічного процесу та спрямовувати їх на допомогу когнітивним процесам. Процес учбово-професійної діяльності спрямовується на суб’єкт-суб’єктну взаємодію, в якій майбутній вчитель розширює уявлення про себе, самоствердкується завдяки здатності регулювати власний емоційний стан, що створює сприятливі умови для розвитку його професіоналізму. Результатом такої діяльності є, в першу чергу, спонукання самих суб’єктів діяльності – майбутніх учителів, до саморозвитку та самоудосконалення через набуття емоційної компетентності та розвиток емоційного інтелекту.

Рівень сформованості емоційної компетентності вимірюється системою емоційно-ціннісного ставлення до світу та освітнього середовища, педагогічної ситуації; емоційним досвідом та загальною емоційною спрямованістю особистості; позитивною комунікацією та оптимістичним світосприйняттям. Емоційна компетентність є важливою властивістю вчителя, необхідною для виконання як його професійної діяльності, так і для збереження та підтримання власного психологічного благополуччя. Діяльність вчителя передбачає сформованість вмінь розпізнавати, усвідомлювати, розуміти та керувати своїми емоціями, почуттями та емоційними станами. Від такої здібності залежить ефективність здійснення педагогічної діяльності, зокрема,

збереження емоційного благополуччя як свого, так і учнів. Емоційна компетентність є однією з умов запобігання стресу, емоційному вигоранню вчителя, сприяє конструктивному вирішенню конфліктів та проблемних ситуацій, передбачає вміння стабілізувати свій емоційний стан у професійному та особистому житті.

Зростання емоційної компетентності педагогів сприятиме не тільки навчальній успішності учнів, а й емоційному здоров'ю як учнів, так і самих вчителів, так як спрямовується саморегулювання самопочуття та запобігання професійному вигоранню.

Отже, ми можемо визначити емоційну компетентність вчителя як упорядковану сукупність професійно значущих емоційних якостей та здібностей, вміння ефективно реалізовувати їх під час педагогічної діяльності та досягати професійної успішності. Емоційна компетентність спрямована на постійний саморозвиток особистості, збагачення її емоційної культури та розвиток емоційної сфери. Сукупність та цілісність емоційного досвіду дозволяє адекватно діяти на основі обробки всієї емоційної інформації та вирішувати професійні завдання відповідно запропонованих умов перебігу освітнього процесу. Емоційна компетентність збагачує особистісний досвід та сприяє більш швидкому аналізу емоціогенних ситуацій, допомагає визначати адекватні дії. Саме тому, емоційна компетентність та емоційний інтелект мають і повинні виступати аспектом спеціального тренування у вищих закладах педагогічної освіти, адже орієнтація у власному емоційному світі, а відтак, і адекватна поведінка дозволяє гармонійно взаємодіяти з усіма учасниками освітнього процесу та бути професійно ефективним.

Список використаних джерел

1. Андреева И. Н. Азбука эмоционального интеллекта / И. Н. Андреева. – СПб. : «БХВ-петербург», 2012.– 288с.
2. Андреева И.Н. Возможности развития эмоционального интеллекта в процессе психологического тренинга. URL: htpp: //epolotsk.com/psy/articles.php?lng=ru&pg=241
3. Бартош Д. К., Гальскова Н. Д. Эмоциональная культура учителя иностранного языка как компонент профессиональной культуры // Известия Гомельского государственного университета имени Ф. Скорины. – 2015. – № 2(89). – С. 5–10.
4. Bar-On R. The Bar-On model of emotional-social inteligence (ESI) / R. BarOn // Psicothema. – 2006. – 18. – Supl. – P. 13–25.6, c. 24
5. Глузман Н.А. Порівняльний аналіз підходів до розуміння компетентності та компетенції в професійній освіті // Науковий вісник Миколаївського державного університету : [зб. наук. праць /за заг. ред. В.Д. Будака, О.М. Пєхоти].-Миколаїв:МДУ, 2008. — Вип. 23, Т. 2. — С. 67—79.
6. Гоулман Д. Эмоциональное лидерство: Искусство управления людьми на основе эмоционального интеллекта/ Д.Гоулман — М.: Альпина Бизнес Букс, 2005.

7. Гоулман Д. Емоційний інтелект/ Пер. з англ.. С.Л. Гумецької. Х.-: Віват, 2019.- 512с.
8. Зимняя И.А. Ключевые компетенции — новая парадигма результата образования //Высшее образование сегодня. — 2005. — № 11. — С. 14—20
9. Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи: [за заг. ред. О.В. Овчарук]. — К. : К.І.С., 2004. — 112с.
10. Кулеба О. М. Эмоциональная культура как компонент профессионально-педагогической культуры вузовского преподавателя // Теория и практика физической культуры. – 2007. – № 2. – С. 57–66.
11. Матусевич І. Основні концептуальні підходи щодо розуміння емоційного інтелекту особистості у психології. URL: htpp:// conferences.neasmo.org.ua/node/44
12. Новак О.О. Шляхи розвитку емоційного інтелекту педагогічних працівників. Постметодика №6 (97).- 2010. - С.41- 47.
13. Носенко Е.Л., Аршава І.Ф., Кутовий К.П. Форми відображеної оцінки емоційної стійкості та емоційної розумності людини: моногр. – Д.: Вид-во “Інновація”, 2011. – 178 с.
14. Падалка Г.М. Педагогіка мистецтва (Теорія і методика викладання мистецьких дисциплін). — К.: Освіта України, 2008. — 274 с.
15. Педагогічна майстерність: Підручник/ Зязюн І.А., Крамушенко Л.В., Кривонос І.Ф. та ін.; за заг.ред. І.А.Зязюна.- К.:Вища шк., 1997.- 349с.
16. Рейнолдс М. Коучинг: эмоциональная компетентность: Направьте свои эмоции (EQ) на успех в работе. – М. : Центр поддержки корпоративного управления и бизнеса, 2003. – 103 с
17. Розенберг Маршалл. Язык ненасильственного общения. URL: https://reader.bookmate.com/eSfLZ3tQ
18. Тренінг емоційної компетентності: навч.-метод. посібник / автор І. М. Матійків – К.: Педагогічна думка, 2012. – 112 с
19. Французова О. Е. Эмоциональная компетентность личности как предмет исследования // Гаудеамус: психолого-педагогический журнал. – Тамбов : ТГУ им. Г. Р. Державина, 2016. – Т. 15, № 3. – С. 114–117.